

МАҲМУДХЎЖА БЕҲБУДИЙНИНГ ДАВЛАТ БОШҚАРУВИ ҲАҚИДАГИ ҚАРАШЛАРИ

XIX аср охири XX аср бошларида Туркистонда жаидчилик ҳаракати вужудга келди. Бу ҳаракатнинг асосий мақсади Туркистон халқларини маърифатлаштириш, сиёсий онгини уйғотиш, ижтимоий дунё қарашини шакллантириш ва миллий демократик давлатни барпо этиш эди.

Шу даврдаги янгича дунёқарашлар, айниқса, жаид таълимоти ўзбек жаидчилик ҳаракатининг раҳбарларидан бири Маҳмудхўжа Беҳбудий ҳаётида ўзига хос тарзда акс этди ва у жаидчилар орасида алоҳида ўринни эгаллайди. Унинг давлат, давлат бошқаруви, Туркистон мухторияти ҳақидаги фикр ва мулоҳазалари, лойиҳаларини сиёсий-ҳуқуқий жиҳатдан ўрганиш бугунги кун учун назарий ва амалий жиҳатдан аҳамиятлидир. Зотан бу сиймонинг она-Ватан келажаги ҳақидаги орзу-ниятлари ва дунёқараш бугунги давлатимиз миллий истиқлол мафкураси билан ҳамоҳангдир.

Беҳбудийнинг сиёсий-ижтимоий қарашларининг шаклланишида саёҳат, айниқса катта роль ўйнайди. У қаерга борган бўлмасин, ўша ерда идора усули билан, жамиятнинг демократик жараёнлари билан қизиққан. У 1903-1904 йилларда Москва ва Петербургда бўлади, 1906 йилда Қозон, Уфа, Нижний Новгородга хизмат сафари билан боради. 1914 йили эса иккинчи маротаба араб мамлакатларига саёҳат қилади. Шу нуқтаи назардан қараганда, “Ойна” журналининг 1914-1915 йилларидаги бир қанча сонларида босилган Беҳбудийнинг “Саёҳат хотиралари”га назар ташлаш адиб ва унинг дунёқараш тўғрисида муаян тасаввур ҳосил қилишимизга имкон туғдиради.

Жумладан, немис олимаси Ингебор Балдауфнинг орифона кузатувиға ҳам қўшилиш жоиз. У ҳам ушбу масала тўғрисида сўз юритиб, агар “Ойна” Париждан то Японияга қадар бўлган дунёни Ўрта Осиё Буржуазиясига кўрсатган бўлса, “Саёҳат хотиралари”

* ТДЮИ магистранти

Туркистон қаршисидаги мусулмон Шарқини кашф этиб берди”, деб ёзган¹.

Бехбудий ҳам устози Исмоилбек Гаспринский каби социализмни зўровонлик ҳисоблади, ижтимоий тенгликни адолатсизлик деб билди. Шахс манфаатдорлигида, миллат равнақида тараққиётнинг буюк омилини кўрди. Ҳудди шу эътиқод уни Туркистоннинг мустақиллиги учун курашга етаклади.

Шубҳасиз, Бехбудий ўз халқининг келажагини фақат маърифат масалалари билангина боғлаб қўймаган. Ҳар тарафлама маълумотли бўлган аллома ўз халқининг келажаги қандай кечиши лозимлиги масаласи билан ҳам қизиқиб, бошқа давлатларнинг сиёсий тузумини ўрганган ва қайси давлат тузумидан андоза олиш мумкинлиги борасида бош қотирган. У ўз халқи тараққиётини нафақат маърифати, балки унинг сиёсий мақомининг кескин ўзгаришида, ўз мустақиллигини қўлга киритишда деб билди. Мустақилликка эришиш йўлидаги энг муҳим қадамлардан бири, М.Бехбудийнинг фикрича, ёшлар ва кекса авлод вакилларининг бирлашувидир. Ёш авлод ўзидаги шашқалоқлик иллатидан қутилиб, масалаларни ҳал қилишда илмий асосларга суяниб иш кўриши ва мустаҳкам ирода намаён этиши керак. Афсуски, тан олади Бехбудий, ўзим тез ва шошилинич чора-тадбирлар кўриш тарафдори эдим, лекин ҳаммаси режа асосида амалга оширилиши ва кекса авлод ёшларини миллат равнақи йўлида меҳнат қилиб курашиш имкониятларидан маҳрум қилмаслиги керак.

Вақт ўтиши билан содир бўлаётган воқеа-ҳодисаларни тадқиқ этиб текширган Бехбудийнинг сиёсатшунослик ва тарихий асарлари ҳам тарихий аҳамиятга молик бўла борди. Бу ерда Туркистоннинг миллий давлат қурилиши муаммолари муҳим ўрин эгаллади. Туркистоннинг сиёсий аҳволига ва тузилишига М.Бехбудийнинг муносабатини ўрганадиган бўлсак, у ўз халқи тараққиётини нафақат маърифати, балки унинг сиёсий мақомининг кескин ўзгаришида, ўз мустақиллигини қўлга киритишда деб билди. Мутафаккирнинг кўплаб мақолалари ва сиёсий-ижтимоий фаолиятида у рус чоризми ва вақтли ҳукуматнинг мустамлакачилик сиёсатини фош қилади, мавжуд тузум қонунларини танқид остига олади. Масалан, вақтли ҳукумат томонидан ўз моҳияти жиҳатидан демократик кўринган бир қонун қабул қилинди. Бу қонунга биноан,

¹Қаранг: Балдауф Ингеборг. Маҳмудхўжа Бехбудий Фаластинда, “Ўзбекистон адабиёти ва санъати”.-1993, 21 май.

қози ёки волост 25 ёшга кирган ҳар қандай мусулмон кишиси сайланиши мумкин эди. Бироқ бу ловозимга сайланадиган одамдан, унинг қобилияти, ишчанлик маҳоратини тасдиқловчи бирор-бир ҳужжат талаб қилинмас эди. Демак, ҳулоса қилади М.Беҳбудий, маълумоти йўқ, ноҳалол кишилар учун бундай ловозимларни пулга сотиб олиш имконияти пайдо бўлади. “Мустабид ва золим ҳукуматнинг мақсад ҳукмронларининг бу қилган жабирлари ўзлари учун энг яхши, биз мусулмонлар учун энг жонсиз ва хароблигини берди. Бу зақун бизга саводсиз қозиларни оқча ва расво ила сайламоғига ёрдам этди”².

Мадраса мударрисларининг сони қисқариб кетганлиги шунга олиб келдики, эски зиёлилар ўрнига 2-3 мударриснинг ўрнига эгаллаб ишлаш шарти билан билими паст бўлган ёшлар ишга қабул қилинар эдилар. Шундай қилиб, бир “билимсиз” киши бир неча фанлардан сабоқ берарди. “Натижада илмо озайди. Ахлоқ бузилди, илмо мусулмонияга жоҳил ва хоинлар сирф саводсиз кишилар қози бўлди. Тадрис ва афтодаи ожиз кишилар муфти, мударрис бўлди. Бир мулла ҳам қози ва ҳам мударрис ва ҳам оқсоқол бўлиб, талаба, маорифчи ва аҳоли ишларини сактага учратди. Бошқа тарафга қарасак, қози ва мударрислик учун истеъдод бўлган уламомиз оч юрадур. Оҳ, золим ҳукумат ва миссионерлар бизга наълар қилдилар”³. Бу билан Беҳбудий вақтли ҳукуматнинг хатоларини очиб ташлайди.

Беҳбудийнинг 1905 йил нашр этилган “Китоби мунтахаби жуғрофияи умумий” (“Умумий жуғрофиядан сайланма китоб”) деган асарининг маълум қисми дунё кишиларинг маиший ҳаётларига, ижтимоий, иқтисодий, сиёсий масалаларга бағишланган.

“Ёр юзидаги бадавий (маданиятдан узоқроқ) ва маданий халқларни ҳукмдор ва сардорлари бўладурки,- деб бошланади “Ҳукумат ва ҳукмронлар” фасли, бек, амир, шоҳ ва бошқа исм ва луғатлар ила атайдурлар. Ҳар бир тилда ҳукумдорларни луғати бошқадур. Оврупо халқи императўр, қирол, дўқа, принс, президент, кназ, тсар (царь) ва бошқа луғатлар ила аталган ҳар бир ҳукумдорни мартаба ва ҳукумати бошқа навъдур”⁴.

2 М. Беҳбудий. Бизга ислоҳ керак // Наҳот 1917. №18. 7-ноябрь(17 апрель)

3 Ўша асар.

4Қаранг: М.Беҳбудий. “Китоби мунтахаби жуғрофияи умумий” сочинитель издатель Самаркандец. 1905 г. –Б.42.

Бехбудий замонасидаги мавжуд идора усуллари ҳақида фикр юритиб, уларни учга бўлади:

1. Идораи мустақалла (идораи мутлақа-монархия).
2. Идораи маршрута (конституцияли парламентли ҳокимият).
3. Идораи жумҳурият (Республика).

Бехбудий бу идора усуллари шундай изоҳлаган:

1. “Ани устидан қарагувчи подшоҳ соҳиби ихтиёр ва ҳар бир ройи ва амри закун ва низом бўладур. Амри, ҳукми маслаҳатхоналарни иттифоқи, хоҳиши, ҳукму ўшал императўрни мустаҳкам қилиш имзосиға мавкуфдур. Шундай императўрларни янгидан мансуб бўлиши ҳар бир давлат ва ҳукуматда муқаррарий қонун ва одатлар бўйча мерос ёинки валиахдлик қоидалари ва ўшал ҳукуматни қўйган “тартиб ва тадбирға мувофиқ бўладур”⁵.

Демак, ХХ аср бошларидаги Европа давлатларида ҳаракатда бўлган уч сиёсий тузумдан бири монархия бўлиб, унда салтанат эгаси бўлган кишининг хусусий қарашлари устивор аҳамиятга эгадир.

2. Идораи маршрута – “...бу ҳукуматға тобеъ одамлар аксар аҳли илм ва ҳунардурлар. Элу уруғлари илм, ҳунар ва дунё ишлариға тараққий қилгандурки, шу тариқа фуқаролар ўз ароларидан инсонлик, илм ва дунёдан хабарлик одамларни ўзлариға катта ва бошқарғувчи вакил сайлайдурлар ва шул тариқа сайланган вакилларни подшоҳ жамлаб, муқаррарий маҳкамаларга мамлатдорлик ишлариға аралашиб, машварат ила тузатилмоқ ва муҳофазат қилинмоқиға кўз бўлмоқлари учун қарор берадурки, аларни(нг) мажлис ва маҳкамаларни “Миллат мажлиси”, “маслаҳатхона”, “парламентў”, “Эл мажлиси” деган исмлар ила ёд қилинадур. Яна баъзи маслаҳатхоналар борки, маслаҳатбошиларни, ҳукумдорларни (подшоҳнинг) ўзи тайин қиладур.

Ушбу миллат мажлисини(нг) чилон(аъзо)лари машварат ила мамлакатдорлик ишлариға аралашадур. Подшоҳ бу мажлис амриға тобеъдур. Мажлис маъбусон (депутатлар) ни(нг) ройи бўлмагунча катта ишларнинг бошланмоқиға амр ва ҳукм қилолмайду. Хулоса, императўр соҳиб ихтиёр бўлмай, дурустроқ ишларға қонун ва низомларни чиқарилмоқиға бутун эл мажлисиға тобеъ бўлиб турадур”⁶.

5Қаранг: М.Бехбудий. “Китоби мунтахаби жуғрофияи умумий” сочинитель издатель Самаркандец. 1905 г. –Б.43.

6 Ўша асар. –Б.234.

Бехбудий тавсифидаги иккинчи давлат тузуми, бугунги атама билан айтганда, парламентар республикадир. Давлат қурулишининг бу турдаги подшоҳ ё салтанат раҳбарининг мавжуд бўлишига қарамай, парламент ё “миллат мажлиси” унинг раъйига эмас, аксинча, у шу ташкилот аъзоларининг раъйига қарайди ва унинг қонунларига бўйсинади.

3. ““Идораи жумҳурият” аксар фуқароси аҳли илм бўлиб, бу аҳли дониш аҳолини сайлаган вакиллари, яъни ҳукуматга етти йилгача ўз мамлакат ва ҳукуматларини бошқармоғи учун ўз ораларидан бир нафар донишманд одамни бошлиқ сайлайдурларки, “раиси жумҳурият”, “садрнишини миллат”, “президент” аталадур. Бу раис гўё бир оризий (вақтинча), омонат подшоҳдир. Ҳар бир ҳукм ва амру тартибни, мамлакат ва кўйга тааллуқ ишни, Миллат мажлисини(нг) қилиб берган дастурламал, яъни қонун ва низом номалариға мувофиқ қилиб, бутун элга тобеъ, аларни(нг) ҳукму талабларини ўрниға келтирувчидур.

Бу икки тоифани(нг) подшоҳи баъзи мамлакатдорлик мутасадиларини тафтиш қилмоқға, терғовға бермоқға, ҳатто, ўшал соатда бирдан бекор қилдурмоқға баъзи Миллат мажлисларини(нг) ихтиёри бордур. Ҳозирги Оврупо ҳукуматларини(нг) рафтори, одати шу уч усулни(нг) бирига дохил, тобеъ ва мувофиқдур. Бу икки тоифани подшоҳи баъзи мамлакатга “Элга тобе бўлубтурарман”, деб қасам ичиб, баъд мансабға чиқаду.

Мустақил ҳукумдорларни(нг) қўл остида ҳам мажлислар ва машварат маҳкамалари бордур. Илмсиз ҳукуматлардек неча милйўн халқни(нг) маишати, рафтори, ихтиёри бир нафар одам (подшо) ни(нг) ихтиёр ё ройи ва ҳукмиға йўқдур. Бир нафарни(нг) ақли, фикри ила ўн нафар аросида на қадар фарқ бордур? Ушбу сабаблардандурки, озгина Оврупо халқи бутун курраи арзга ҳоким ва мутасарриф (эга) дурлар. Сабаб: ҳукумат, илм ва дароят, қонун, мусовот (тенглик), машварат (маслаҳат) ва тадбирдур”⁷.

Европа мамлакатларидаги давлат тузумини Бехбудий уч гуруҳга ажратади. Бу давлат тузумлари ўртасидаги фарқни ҳам шу давлатлар тасарруфидаги халқнинг илмли-илмсизлиги, маърифатли-маърифатсизлиги билан боғлайди. Халқ қандай маданият ва маърифат босқичига кўтарилган бўлса, уни идора

7 М.Бехбудий. “Китоби мунтахаби жуғрофияи умумий” сочинитель издатель Самаркандец. 1905 г. –Б.244-245.

этаётган сиёсий тузумнинг ҳам шу халқ даражасини акс эттириши мумкинлигига эътиборини қаратади.

Хулоса қилиб айтганда, Бехбудий ўзи яшаган даврдаги Туркистондаги рус чоризми ва вақтли ҳукуматнинг мустамлакачилик сиёсатини фош қилади ва уша даврдаги қонунларни танқид қилади. Ўзининг китоб ва мақолаларида Туркистоннинг сиёсий ва ижтимоий аҳволига эътиборни қаратади ҳамда озодлик ва мустақиллик учун халқнинг ижтимоий ва сиёсий онгини ошириш орқали эришишни таъкидлайди. XX аср бошларидаги Европа давлатларида ҳаракатда бўлган уч сиёсий тузумни чуқур ўрганган, унинг салбий ва ижобий томонларини кўрсатиб очиқ берган ва улардан керак бўлса андоза олиш лозимлигини таъкидлаган...

Бехбудийнинг дунёқараши ўз даврида мавжуд фикр-ғоя ва сиёсий таълимотлар орасидан шарқий таълимотларга мос келадиган, лекин Европа сиёсий таълимотларининг қимматли томонларини қамраб олган ҳолда шаклланди. У жаҳид эди, шу дунёқарашни бойитди ва тинмай уни жамиятга тадбиқ этиш йўлини излади.